

deb nomlangan. Bunda tarjimada frazemalarning variantdorligi, asosiy va qo'shimcha komponentlardagi variantlar masalasi tadqiq qilingan. Ishning ikkinchi bobi "Frazemalar tarjimasida mazmuniy muvofiqlik" deb nomlanadi. O'zbekcha frazemalarning badiiy matnda qoraqalpoq tilining o'ziga xos bo'lgan frazemalari bilan tarjima qilinishi tahlilga tortilgan, frazemalarning badiiy matnlarda oddiy leksik birlik (so'z)lar yani sodda so'z, qo'shma so'z, so'z birikmasi va ko'makchi fe'lli so'z qo'shilmalari yordamida izohlab, ko'rsatib bergan holatlari o'rganilgan. Ishning uchinchi bobi "Frazemalar tarjimasida mazmuniy nomuvofiqlik" deb nomlanadi. Mazkur bobda iboralar tarjimasidagi mazmuniy nomuvofiqlik holatlari tadqiq etilgan, hamda tahlillar ikki bo'limga ajratib o'rganilgan [8:45].

Ish ananaviy tilshunoslik yo'nalishida bajarilgan.

#### Adabiyotlar

1. Турабаева Н.А. Түркий тиллердеги фразеологизмлердин семантикалык өзгешеликлери (каракалпак, казак, өзбек, кыргыз тиллери материаллары тийкарында). Каракалпак тили фразеологиясының актуал мәселелери. – Нөкис: «Қаракалпакстан», 2011. 79-84-б.
2. Kazakov I.R. O'zbek va qoraqalpoq tillarida lingvokulturologik birliklar talqini. –T.: «Firdavs–shoh», 2023. 105-117-b.
3. Жумамуратова Р.А. Қорақалпоқ ва инглиз тилларидаги лексик-фразеологик лакуналар тадқиқи (чоғиштирама аспект). Филол.ф.б.фалс.докт (PhD) дисс. автореф. –Нукус: 2021. –С. 45.
4. Худайбергенев А.А. Маданиятлараро мулоқотда инсон характери ифодаловчи фразеологик бирликларнинг ўзига хос хусусиятлари(инглиз ва қорақалпоқ тиллари мисолида). Филол.ф.б.фалс.докт (PhD) дисс автореф. – Нукус: 2022. 58-б
5. Allambergenova N.G. O'zbek va qoraqalpoq adabiy tillarida "nutq" ma'noli frazemalar. Filol.f.b. fals.dokt. (PhD) diss.avtoref. –Nukus: 2023. 56-b.
6. Sagatova Z.B. Ingliz va qoraqalpoq tillarida zoonim komponentli frazeologik birliklar: antroposentrik nuqtayi nazar. Filol.f.b. fals.dokt. (PhD) diss.avtoref. –Urgench: 2024. 60-b.
7. Абдуллаев Ш.Д. Таржима асарларда фразеологизмлар семантикаси (Т.Қайипбергенев асарларининг ўзбекча таржимаси асосида). Филол.ф. н. ... дисс. автореф. –Тошкент: 2006. 21-б.
8. Бабаджанов М.К. Ўзбекча-қорақалпоқча бадий таржималарда фразеологизмларнинг ифодаланиши. Филол.ф.б.фалс.докт (PhD) дисс. автореф. –Тошкент: 2020. 45-б
9. Кошанов К.М., Балымова У.Б. Краткий русско-каракалпакский фразеологический словарь. –Нукус: 2011.

**REZYUME.** Maqolada keyingi yillarda qoraqalpoq tili frazeologiyasini boshqa tillarga qiyoslab o'rganilgan ishlarga ilmiy sharh berilgan.

**РЕЗЮМЕ.** В данной статье даётся обзор на научных работах проделанной в области сравнительного изучения фразеологии каракалпакского языка с другими языками.

**SUMMARY.** The article provides a scientific review of the works studied in recent years on the comparison of the phraseology of the Karakalpak language with other languages.

### QARAQALPAQ XALIQ QOSIQLARINDA «BAWIR» KONCEPTINING LINGVOMADENIY ANALIZI

U.Qayipnazarova – tayanish doktorant

*Ajiniyaz atindagi Nökis mámleketlik pedagogikalıq instituti*

**Tayanch so'zlar:** somatizm, frazeologik birlik, tushuncha, an'ana.

**Ключевые слова:** соматизм, фразеологизм, понятие, традиция.

**Key words:** somatism, phraseological unit, concept, tradition.

Qaraqalpaq folklorında qosıqlar óz aldına úlken bir janrdı quraydı. Folklorıdagi qosıqlardıń baslı ózgesheliginiń biri xalıqtıń awzında jasap, xalıqtıń kún kórisi, úrip-ádet dástúrleri, sezimleri bildirilip, tikkeley sol xalıqtıń mádeniyatı menen baylanıslı boladı. Xalıq qosıqları kórkemligi, ápiwayılgı hám sulıwlıgı menen ajralıp turadı.

Qosıqlar óziniń tematikası boyınsha hár túrli bolıp keledi. Xalıq qosıqları degende, dóretiwshisi umıtılıp ketken, tematikası boyınsha muhabbatqa, miynetke baylanıslı qosıqlar, aqıl-násiyat, tariyxıy waqıyaǵa baylanıslı qosıqlar, terme qosıqlar, besik jırı, balalar qosıqları, hawjarlar, bet ashar, joqlawlar sıyaqlılar túsiniledi. Xalıq qosıqları degende, xalıqtıń awızeki hám jazba dóretiwshisi belgisiz dástanlardagi qosıqlar pútini menen kiredi [1:75].

Bu davrda rus va qoraqalpoq tillaridagi frazeologizmlarni o'rganishga bag'ishlangan bir o'quv lug'ati ham mavjud bo'lib, u 2011-yilda nashr qilingan. Lug'atda kundalik hayotda ko'p ishlatiladigan rus tilidagi 640 frazema berilgan bo'lib, uning qoraqalpoqcha muqobili yoki tarjimalari keltirilgan. Ular o'quvchilar va talabalarining o'quv jarayonida foydalanilishiga mo'ljallangan [9].

Lug'at ananaviy lug'atchilik yo'nalishida tuzilgan.

Tahlillardan ko'rinadiki, keyingi yillarda qoraqalpoq tili frazeologiyasi ancha keng va chuqur o'rganilmoqda. Ularning tahlilida an'anaviy tilshunoslikka, sistem-struktur tilshunoslikka va yangi paydo bo'lgan insonni tadqiqot markaziga qo'yib o'rganish, yani antroposentrik tilshunoslik metodlari asosida ham o'rganilmoqda. Qoraqalpoq tili frazeologizmlarga nihoyatda boy. Undagi til birliklarini xilma-xil zamonaviy metodlar vositasida tadqiq qilish tilshunoslik taraqqiyotiga hissa qo'shishi shubhasiz.

háwjar, súnsıw sıyaqlı qosıqlar ayılsa, kishkene balanń aydarın keser aldında yamasa “súnnet” toylarında beriletuǵın pátiyalar hámmesi xalıq qosıqları qatarınan orın aladı. Bular xalqımızdıń quwanışlı kúnlerinde jırlanatuǵın qosıqlar esaplanadı. Dana xalqımız insanlardıń tek ǵana quwanışlı kúnlerinde ǵana dástúrge aylanıp qalǵan qosıqların jırlap qoymaǵan. Adam balası ushın tábiyiy qubılıslardıń ishindeǵı eń qorqınıshlı da, seskendiretuǵın suwıǵı da – ólim [4:85].

Qaraqalpaqlar arasında qalıplesken salt-dástúrler boyınsha qaytı bolǵan qazanı jaqınları, tuwǵan-tuwısqanları “joqlaw” aytıw arqalı óziniń jaqınıń jaqsı insan bolǵanlıǵın, ishindeǵı barlıq dártlerin, onnan ayrılıw qıyın bolǵanlıǵın, bildirip otırǵan.

Basımda shashım joq bolday,

**Bawırınnan** ayrılıp,

Aqlım meniń lal bolday.

**Bawırım** kettiń ne kórip,

Jigitlikten óte almay,

Teń qurbin menen júre almay,

**Bawırım** nege asıqtıń. (Joqlaw. 70-71-betler.)

Joqarıdaǵı birinshi misalda “**Bawırınnan** ayrılıp” sózi arqalı «tuwısqan» degen mánini bildirip turıptı. Al, ekinshi qosıq qatarında bolsa “teń qurbin menen júre almay, bawırım kettiń ne kórip, jigitlikten óte almay”, dep, jigit genderlekti arqalı «ini» mánisi túsiniledi.

“Bawır” koncepti tek ǵana ulıwmalıq “tuwısqan” mánisin bildirip qoymastan, “ini” mánisinde de qollanıwı múmkin.

Aql-násiyat qosıqları-termeler óziniń tereń mazmunı, jetilisen kelbeti boyınsha xalıq qosıqlarınıń eń hasıl túrinin biri. Belgili bir waqıyanı jırlaytuǵın uzaq túri-tolǵaw dep ataladı. [1:91].

Haqıyqatında da, terme-tolǵawlardıǵı óziniń turaqlı sóz qollanıw úlgi hám quramındaǵı sózlerdin mánilik jaqtan ózgeshelikleri menen ajıralıp turadı.

Terme-tolǵawlar tilindeǵı frazeologizmler ayılajaq oy-pikir hám aql-násiyat qatarların ıqsham, ápiwayı pikirdin ótkirigin, tujırmalı jáne obrazlı bolıwına xızmet etedi. Terme-tolǵawlardıǵı “bawır” koncepti qollanıw ózgesheligi boyınsha har qıylı mánilerde qollanılganın kóriwimizge boladı.

Árwana maya ǵúnirener,

**Bawırınan** ketse balası. (terme. 188-bet)

Maya-ana túye bolıp, sol ana túyenin óz balasınan ayrılıp, qıynalıp jılaǵanını bildirip turıptı. Ana ushın perzent júrek-bawırınan jaraladı. Sonlıqtan, dana xalqımız jańa bosanǵan hayallarǵa: «Perzentin bawırında qıymıldasın» dep jaqsı tileklerin bildiredi. Júkli kelinsheklerge bolsa «Bawırına aman-saw basıp alǵaysań» dep ayıladı. Bul misalda bawır – qushaq mánisin anlatıp kelgen.

Ata menen analar,

**Bawırınan** ayrılǵanlar,

Jaraq alıp qolına qaytpay qarsılasadı. (Terme. 243-bet)

**Bawır** - perzent mánisinde de qollanıladı. Joqarıdaǵı qosıq qatarında ata-analardıń perzentinen ayrılıw mánisinde qollanılgan. Xalıq arasında «Bala – adamnıń bawır-eti» degen danalıq sózler de sol tiykardan payda bolǵan. Sonday-aq, “bawır” koncepti bir nársenin qaptalı, etek beti, átrápi sıyaqlı mánilerde de qollanılganın kóriwimiz múmkin.

Asqar tawda sán bolmas,

**Bawırı** bolsa bulaqsız. («Terme».198-bet)

Jalgız tawdıń **bawırına**,

Neshshe kiyik balalar. («Terme». 206-bet)

I.Keńesbaevtin «Qazaq tiliniń frazeologiyalıq sózdigi» kitabında “jer bawırlaw” frazeologizmin jata qalıp jıladı, uwayımladı, *qattı qayǵırdı* mánilerin bildiriwin kórsetip ótker.

**Jer bawırlap** urlanǵan,

Suw mergenge jolǵar. («Terme». 219-bet)

“Bawır” koncepti tek ǵana tuwısqanlıq mánisin berip qoymastan, jaqsı kóriwshilik, tatıwlıq, súyiwshilik, tuwısqanlasıw, bir-birine úyrensip qalıw sıyaqlı bir qansha mánilerde qollanıladı.

**Bawırına basarsań,**

Ákeńnan qalǵan murazday. («Tolǵaw». 252-bet)

Qushaǵıńdı jayatuǵın, **bawırına alatuǵın,**

Adamǵa tuwısqan kerek. («Jaydarı qosıqlar».59-bet.)

Men hámıyshe **bawır basqan,**

Ata-mákán awılımsań. («Ata mákán awılımsań». 62-bet.)

**Bawır basıw**- úyreniw, úyrenisip ketiw, júdá tatıwlasıw [5:57].

“Bawır” koncepti- miyriman, jan ashır, mehriban sıyaqlı mánilerde qollanılganın kóriwimiz múmkin.

Ay apayǵa- ya miyassar,

Apayınday **bawırman**. («Tolǵaw». 270-bet)

Qara kóz kiyer zerbaptı,

Kórgenniń **bawırı kabaptı**. («Qarakóz».27-bet.)

**Bawırı kabaptı**- qızǵanıw, ishi janıw, qıynalıw, azaplanıw, qayǵılanıw sıyaqlı bir neshe mánilerde jumsaladı. **Kábap**- otqa góshten taplap pisiriletuǵın taǵam túri bolǵanlıqtan, adamnıń ishki debdiwi usı kábapqa bawır uqsatıwı arqalı kábap(tı) – kábap-(dur) túsiniǵı menen berilgen.

Qaraqalpaq tilinde adamnıń múshe atamalarınń qabatlasıp qollanılganın kóriwimiz múmkin. Somatikalıq frazeologizmler ádebiy shıǵarma tili bolsın, awızeki xalıq dóretpesi bolsın sol shıǵarmanıń obrazlılıǵın, tásiriligin, kórkemiligin támiynleytuǵın qurallardıń arasında úlken orın iyeleydi.

Qanday sulıw qara qas,

Qanday sulıw qara shash,

Bárinen de sol jaman,

**Qara júrek, bawırı tas**. («Albom qosıqları». 50-bet.)

**Qara júrek** - miyrimsiz, jawız, zalım sıyaqlı mánilerdi bildiredi [6:34].

**Bawırı tas** - miyrimsiz, qatal mánilerinde qollanılgan [6:108]. Hesh kimgе janı ashımaytuǵın reyimsiz, zalım adamlardı bawırı tas adam dep aytadı.

Alıp berin arshadaǵı nabattı,

Anam ushın **júrek-bawırım kabaptı**. («Jaydarı qosıqlar». 58-bet.)

**Júrek-bawırım kabaptı**- kúyiniw, qayǵılı bolıw,

Bala-shaǵa saǵınıp,

**Ishi-bawırı kúymegen**. («Terme».183-bet)

**Ishi-bawırı kúyiw**- qıynalıw, bir nársеге qattı ashınıp qıynalıw, jaqın nársesinen yáki jaqınnan ayrılıp azaplanıw mánilerin bildiredi.

Joqardaǵı misalda bolsa bolımsız mániste qollanılgan bolıp, “qıynalmaw, azap shekpew” degen mánilerde jumsalǵan.

Juwmaqlap aytqanda, házirgi qaraqalpaq tiliniń sózlik quramındaǵı «Bawır» somatizimi xalıq qosıqlarında bir neshe mánilerde qollanılgan. Bunda adamnıń ishki keshirmeleri, psixikalıq halatları, minez-xulqındaǵı ózgeshelikleri obrazlı túrde paydalanılǵan.

### Ádebiyatlar

1. Мақсетов Қ. Қарақалпақ халқының көркем ауызеки дәретпелери. –Нөкис: «Билим» 1996.
2. Бекниязов Б. Қарақалпақстан қазақлары тилиндеги соматикалық фразеологизмлердің лингвомәдени ана-  
лизи. Докт.дисс (PhD). – Нөкис: 2021.
3. Қарақалпақ тилинің түсіндірме сөзлігі. I том. –Нөкис: «Қарақалпақстан»,1982.
4. Матжанова А.Ж. "Қарақалпақ тилинде өлим менен байланысly эвфемизмлер" //«Ilm hám jámiyet». №1.2024.
5. Ешбаев Ж. Қарақалпақ тилинің қысқаша фразеологиялық сөзлігі. –Нөкис: «Қарақалпақстан», 1985.
6. Пахратдинов Қ., Бекниязов Қ. Қарақалпақ тилинің фразеологизмлер сөзлігі. –Н.: «Qaraqalpaqstan», 2018.
7. Қарақалпақ фольклоры. 88-100 томлар.

**РЕЗЮМЕ.** Maqolada qoraqalpoq xalqi loikalarida “bawır” tushunchasi o’rganilib, qoraqalpoq xalqining oddiy urf-odatlaridagi somatik frazeologiya va somatizmlar ochib berilgan.

**РЕЗЮМЕ.** В статье рассмотрены понятия «печень» в ложках каракалпакского народа, раскрыта соматическая фразеология и соматизмы в обычаях каракалпакского народа.

**SUMMARY.** The article examines the concepts of "liver" in the spoons of the Karakalpak people, reveals somatic phraseology and somatisms in the customs of the Karakalpak people.

### ҚАРАҚАЛПАҚСТАНДАҒЫ ТҮРКМЕН ЭТНОНИМИ МЕНЕН БАЙЛАНЫСЛЫ ОЙКОНИМЛЕР

**М.Д.Қурбанов** – филология илимлериниң кандидаты, доцент

*Әжсинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты*

**Таянч сўзлар:** сўз, семантика, топоним, ойконим, этноним, этнотопоним, этноойконим, туркман, халқ, уруғ ва қабилалар.

**Ключевые слова:** слово, семантика, топоним, ойконим, этноним, этнотопоним, этноойконим, туркмены, народ, племя и роды.

**Key words:** word, semantic, toponym, oikonym, ethnonym, ethnotoponym, ethnooikonym, Turkmens, people, tribes and clans.

Топонимлер тил системасында айрықша орын ийелейди. Олардың пайда болыуында апеллативлер (сөз, сөз дизбеклери, қоспа сөзлер) өнимли қолланылады. Топонимлер белгили бир тил ызамлықлары тийкарында пайда болады, тилдің сөз жасалыу модельлерине сәйкес дүзиледи. Топонимика өзиниң жеке қуралларын, лексикасын жаратпайды, ал олардың тийкары тил бирликлери есапланады.

Топоним хәм сөздің өз ара қатнасын, қолланылыу шеңберин анықлау қаншелли зәрүр болса, олардың семантикалық тәреплерин үйрениу де соншелли әҳмийетли есапланады. Себеби, топонимди семантикалық белгилерин есапқа алмай анализлеу мүмкин емес. Топонимниң семантикасы – бул атамадағы объект хәкқындағы мағлыұматлар, атама беріушиниң географиялық объектке хәр түрли қатнаслары.

Сөздің топонимге өтиу қубылысы *топонимлесіу* деп аталады. Сөз топонимге өткенде, объектке қатнаслы түсиниктиң конкретлесіу хәм индивидуалласыуы нәтижесинде жүз береді. Дәслеп объектиң белгисин билдирген сөз оны ажыратып көрсетиу ұазыйпасына өтеді. Сөз апеллатив лексикадан ономастикалық лексикаға өткеннен кейин өзи сыпатлап көрсеткен объектиң белгилерин билдириу ұазыйпасынан узақласып, объекти басқаларынан ажыратып көрсетиу хызметі, яғный топонимге өтеді.

Топонимикада этникалық белгилер, яғный руу, қәуим, халық, миллет атлары менен байланысly келип шыққан жер-суу атамалары *этнотопонимлер*, жасау орынларының атамалары *этноойконимлер* деп аталады. Этнонимлердің атамаларға көшиуі топонимниң басқа түрлерине салыстырғанда ойконимлерде хәм гидронимлерде жийи бақланады. Жасау орынларының номинациясында социаллық факторлардың жетекшиликі етиуі буның тийкаргы себеплеринен бири есапланады.

Этноойконимлер белгили бир аймақта түрли руу, миллет үәкиллери қоңсы болып жасаған орынларда пайда болады. Этноним белгили бир орынды басқа орыннан парықлаушы белги болған жағдайда ойконим ұазыйпасын атқарады. Бундай атамалар этнос ийелериниң өзлери тәрепинен емес, этираптағы басқа этнос үәкиллери тәрепинен бериледи. Сол ушын да, этноойконимлер, көбинесе, еки этнос үәкиллери жақын жасаған шегара аймақларда ушырасады. Тийкары этнонимлер болған ойконимлер белгили бир руу, қәуим, миллетлер, олардың тарийхы, миграциясы хәкқында бай мағлыұматларды өзінде сақлайды. Сондай-ақ, олар хәзирги ұақытта ассимиляцияға ушыраған ямаса жоқ болып кеткен халықлардың көшип-қоныу мәңзиллерин анықлауда тийкаргы дерек бола алады.

Бир қатар илимпазлар жасау орынларының этнонимлер менен аталыуын халықтың социаллық турмысы хәм жасау шараятлары менен байланыстырады. Профессор Э.Бегматов өзиниң жеке бақлауларына тийкарланып: «Егер халық отырықшы турмыс кеширсе, онда өзлериниң жасау орнын сол жердің тәбийий-географиялық өзгешеликлери тийкарында, ал көшпели турмыс кеширсе руу хәм қәуим аты менен атайды» деген еді [7:7].

Этноним тийкарлы ойконимлер Орта Азия хәм Қазақстан аймақларында көп ушырасады. Қарақалпақстан топонимиясында этноойконимлер салмақлы орынды ийелейди. Профессор С.Қораевтиң мағлыұматына қарағанда, Қарақалпақстан Республикасы топонимлериниң 1/5 бөлеги этноойконимлер болып [10:190], олар қарақалпақ хәм басқа да миллет, қәуим, руу атларынан қәлиплескен. Бул болса, өтмиште хәм хәзирги ұақытта усы аймақта түрли миллет, қәуим үәкиллери бирге жасап қиятырғанынан дерек береді.

Қарақалпақстан халқының көп миллетли болып қуралыуы узақ тарийхый процеслердің нәтижесі